

جغرافیای سیاسی

در شاهنامه فردوسی

ابوالفضل کاوندی کاتب

با مقدمه دکتر پیروز مجتهدزاده

کاوندی کاتب، ابوالفضل، ۱۳۶۲، جغرافیای سیاسی در شاهنامه فردوسی، با مقدمه پیروز مجتهدزاده، تهران،

ISBN: 978-964-214-109-8

کویز، ۱۳۹۴

۳۱۲ ص. ۵/۱۴ × ۵/۲۱ × ۵/۵ م. شاهنامه. برگزیده. شرح.

فردوسی، ابوالقاسم، ۴۱۶-۳۲۹ ق. شاهنامه - نقد و تفسیر. شعر فارسی - قرن ۴ ق. - تاریخ و نقد. کشورداری

در ادبیات. سیاست جغرافیایی در ادبیات. کشورداری - ایران.

مجتهدزاده، پیروز، ۱۳۲۴ - مقدمه نویسنده.

۸۶۱/۲۱

PIR۴۴۰۷/۷

شماره کتابشناسی ملی: ۳۸۹۶۶۶۸

www.ketab.ir

انتشارات کویر

جغرافیای سیاسی در شاهنامه فردوسی

ابوالفضل کاوندی کاتب

• طراح جلد: سعید زاشکانی • حروفنگار و صفحه‌آرا: انتشارات کویر، حسین قدوسی

• لیتوگرافی و چاپ: غزال • صحافی: کیمیا • شمارگان: ۸۰۰ • چاپ رن: ۱۳۹۴

• شابک: ISBN: 978-964-214-109-8 • قیمت: ۱۹۵۰۰ تومان

Email: kavirbook@gmail.com

• نشانی: تهران، کریم‌خان زند، ابتدای قائم‌مقام فراهانی، کوی یکم، شماره ۲۰، ساختمان کویر

• کد پستی: ۱۵۸۵۹۱۴۹۱۳ • تلفن: ۸۸۳۰۱۹۹۲ - ۹ و ۸۸۳۴۲۶۹۸ • نمایر: ۸۸۳۴۲۶۹۷

• تمامی حقوق این اثر محفوظ است. تکثیر یا تولید مجدد آن کلاً و جزئاً،

به هرصورت (چاپ، فتوکپی، صوت، تصویر و انتشار الکترونیکی)

بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع است.

فهرست

۱۳	 مقدمه دکتر پیروز مجتهدزاده
۱۷	 مقدمه نویسنده
۲۱	 فصل اول: بیدایش هویت ایرانی و تطور مفهوم کشور <i>state</i> در ایران
۲۱	 مقدمه
۲۲	 سامان، مفروضی از ایران باستان
۲۳	 حکومت، سرزمین گیتی و سامان در ایران باستان
۲۷	 دادگری، سنگ زیربنای نظام حکومتی ایرانی
۲۹	 تطور استیت <i>state</i> (حکومت = <i>state</i>) در دوره ساسانی
۳۳	 تأثیر بر تمدن غرب
۳۷	 هویت ایران پس از اسلام
۳۸	 بار دیگر سمندر از خاکستر خود بر می‌خیزد
۴۰	 نتیجه‌گیری: هویت ایران در دنیای مدرن
۴۲	 پی‌نوشت‌ها
۴۳	 فصل دوم: بررسی مفهوم کشور در شاهنامه فردوسی
۴۳	 مقدمه
۴۴	 ریشه واژه کشور
۴۵	 تعریف کشور و عناصر بنیادین آن
۴۶	 پی‌ریزی پدیده کشور
۴۷	 روند پی‌ریزی و تاریخی پدیده کشور در ایران

۵۱	هفت کشور
۵۵	کشور در شاهنامه
۶۰	بررسی واژگان نزدیک به مفهوم کشور
۶۲	سرحد
۶۵	سرزمین
۶۸	نتیجه‌گیری
۷۱	فصل سوم: «مرز» در شاهنامه فردوسی
۷۱	مقدمه
۷۳	مرز
۷۵	کاربرد و معنای واژه «مرز» در شاهنامه فردوسی
۷۸	«دریا» انگاره ایرانیان باستان در جدلی گیتی سرزمین‌ها
۷۹	کارکرد سیاسی رودها در شاهنامه فردوسی
۸۵	«میانجی» خط جداکننده ما از آن‌ها
۹۰	داستان گذر کی خسرو از جیحون
۹۱	دیوارهای سپری
۹۲	نتیجه‌گیری
۹۵	فصل چهارم: ایران، ایران‌شهر و ایران‌زمین
۹۵	مقدمه
۹۷	مفهوم میهن و میهن‌گرایی
۹۸	ایران در شاهنامه
۱۰۱	ایران‌زمین
۱۰۴	جیحون

۱۰۶		اروند رود (دجله)
۱۱۰		دریای سند
۱۱۱		کرانه‌های آبی در شمال و جنوب ایران زمین
۱۱۲		ایرانشهر
۱۱۷		نام ایران در منابع دیگر
۱۱۸		نتیجه‌گیری
۱۲۱		فصل پنجم شاهنامه فردوسی و ملیت ایرانی
۱۲۱		مقدمه
۱۲۳		شاهنامه فردوسی
۱۲۴		تعریف ملت
۱۲۵		بنیادهای هویت ایرانی از دیدگاه شاهنامه فردوسی
۱۲۷		مفاهیم سیاسی ملت در شاهنامه
۱۲۷		مردم
۱۳۰		رمة
۱۳۲		جنبش اجتماعی در شاهنامه
۱۳۴		ملیت ایرانی و نام‌گذاری‌های پرشمار
۱۳۵		ایرانیان
۱۳۶		آزادگان
۱۳۸		دهقان
۱۴۰		پارسی
۱۴۱		پهلوی
۱۴۲		عجم
۱۴۳		نتیجه‌گیری

۱۴۵	فصل ششم: «پایتخت» در استوره و حماسه‌های ایرانی
۱۴۵	مقدمه
۱۴۶	مفهوم پایتخت و کارکردهای آن در منابع کهن
۱۴۸	پایتخت‌های آیینی و استوره‌ای ایران
۱۴۸	جمع‌بندی
۱۴۹	گنگ‌دژ و هخامنشیان
۱۵۰	گنگ‌دژ
۱۵۲	تمیشه
۱۵۶	اسطخر
۱۵۹	بلخ
۱۶۴	کاشمر
۱۶۵	ری
۱۶۶	تیسفون
۱۷۰	چند پایتختی
۱۷۱	شهرهای شاهی اهریمنی
۱۷۲	نتیجه‌گیری
۱۷۳	فصل هفتم: آیین شهرباری و روابط بین‌المللی در شاهنامه
۱۷۳	مقدمه
۱۷۵	اندیشه سیاسی حکومت در ایران باستان
۱۷۶	حکومت در شاهنامه
۱۷۷	عناصر ساختاری حکومت در شاهنامه
۱۷۷	شاه
۱۸۰	سپاه

۱۸۱	وزیر
۱۸۳	موبد
۱۸۴	بزرگان
۱۸۴	مرزبانان
۱۸۵	دبیر
۱۸۶	سالاریار
۱۸۶	کاهان
۱۸۶	ازادان
۱۸۷	دهقان
۱۸۸	جهان سیاسی شاهنشاهی
۱۸۹	روابط خارجی
۱۹۶	نتیجه گیری
۱۹۹	فصل هشتم: آیین و مناسبات تقسیمات کشوری در ایران باستان
۱۹۹	تاریخچه تقسیمات کشوری در ایران باستان
۱۹۹	مقدمه
۲۰۱	تقسیمات کشوری
۲۰۲	نظام تقسیمات کشوری در ایران باستان
۲۱۰	سازماندهی سیاسی فضا در ایران باستان
۲۴۸	مدیریت سیاسی فضا در ایران باستان
۲۸۱	نتیجه گیری
۲۸۵	منابع
۳۰۳	نمایه

مقدمه دکتر پیروز جنتی دراده

ایده اولیه تهیه و تدوین این کتاب با آقای ابوالفضل کاوندی کاتب، یکی از دانشجویان با استعداد در دوران تدریس من در دانشگاه تربیت مدرس است. اگرچه او خود تأکید دارد که ایده این تحقیق بسیار ارزشمند را از کتبات پژوهشی من درباره پیدایش و تطور مفهوم state برابر با کشور یا حکومت در ایران گرفته است، ولی واقعیت امر این است که استعداد و اشتیاق فراوان خود او در بررسی پژوهش موضوع جغرافیای سیاسی ایران در اسناد و مدارک کهن به ویژه در شاهنامه فردوسی سرمایه اصلی بوده است که منجر به تولید این اثر ارزشمند گردید.

شاهکار حماسی جاویدان ایران، شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی (۱) فقط یک اثر ادبی — حماسی نیست که زمینه های اولیه شکل گیری هویت تاریخی ایران را هموار ساخته است؛ این میراث بزرگ جغرافیایی — هویتی ایران فقط با مرزبندی تاریخ پیش از اسلام ایران نیست؛ این اثر گران بهای تاریخی — هویتی گنجینه حیرت انگیزی است که شکل گیری مفهوم «کشور» در جغرافیای سیاسی ایران باستان را به شیوه ای علمی که در دانش جغرافیای سیاسی امروز متداول است ترسیم می کند و چه رسا جغرافیای سیاسی ایران را از آغاز تا قرون میانه ایرانی به شرح و بیان درمی آورد. با

مطالعه و حصول آشنایی با این جنبه ویژه شاهنامه بود که در ده سال اخیر توانستم فرضیه پیدایش مفهوم کشور state دارنده «سرزمین territory» و «مرز boundary» به معنا و مفهوم امروزی کلمه در ایران باستان (ایران عصر هخامنشی) را شکل دهم و روند تکاملی آن را در ایران عصر ساسانی جست‌وجو نمایم.

این فرضیه را که با اتکا به جغرافیای سیاسی نهفته در حماسه‌سرایی‌های تاریخی — جغرافیای شاهنامه و به یاری اسناد تاریخی و جغرافیایی مورد بحث در آثار فلاسفه و پژوهشگران ایران‌شناس عصر مدرنیته مانند نیچه و آربری و ویل دورانت و فیلیپانی — برکتی، ثبوت رسانده‌ام، در ده سال گذشته توانستم نمونه‌هایی از دست‌آورد این تحقیقات را در نشریات علمی داخلی و بین‌المللی انتشار دهم. در آخرین تلاش، این فرضیه در فصل‌های مقدماتی کتاب «سیاست‌های مرزی و مرزهای بین‌المللی ایران» (۲) منعکس شده است که در سال ۲۰۰۶ از سوی موسسه انتشارات یونیورسالت پابلیشرز در ایالات متحده آمریکا منتشر گردید و ترجمه فارسی آن در سال ۱۳۸۹ از سوی انتشارات دانش‌های سمت انتشار یافت. شکل کامل فرضیه پیدایش «حکومت و مرز» در ایران در سال ۱۳۸۴ (در شماره ۴ دوره ۶۶ نشریه علمی جنوب‌رئال چاپ هلند منتشر گردید و ترجمه این اثر در آثار مختلف مولف آن منعکس شد. ولی صورت کامل و اصل تمام عیار آن در سال ۲۰۰۸ زیر عنوان «سامان و هویت سرزمینی: هویت پارسی ایران را به امپراتوری ازلیه تبدیل می‌کند» (۳) به‌صورت فصل ۱۹ از کتاب «هیات آشگیت برای مطالعات مربوط به سامان» به ویراستاری پرفسور دوریس واستل — والتر از دانشگاه برن در سوئیس — نشر گردید و شکل فارسی آن که در فصلنامه علمی — پژوهشی «پژوهش‌های جغرافیای انسانی» از انتشارات دانشگاه تهران (۴) منتشر شده است، به عنوان مبحث کلیدی در فصل اول گنجانده می‌شود.

در دورانی که در دانشگاه تحصیلات تکمیلی تربیت مدرس سرگرم تحقیق و تدریس جغرافیای سیاسی بودم (۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰) بحث در اطراف جغرافیای سیاسی ایران باستان و پیدایش و تطورپذیری عنصر اصلی در این دانش، یعنی state = حکومت/ کشور را در سرفصل‌های مواد درسی خود گنجاندم که جلب توجه فراوانی

کرده و مورد استقبال فراوان دانشجویان قرار گرفت. آقای ابوالفضل کاوندی کاتب از معدود دانشجویانی بود که به این تحقیقات علاقه و توجه فراوانی نشان داد و تشویق شد که مطالعه جغرافیای سیاسی ایران باستان را در شاهنامه فردوسی پی گیری کند. این علاقه وافر در ایشان سبب جلب توجه فراوانم شد و تشویقش کردم که این مطالعات را با دقت و جدیت دنبال کند. از همان هنگام متوجه شدم که ایشان در این مطالعات پیشرفت زیادی دارد و امروز سرفرازم که می بینم این همه علاقه و تلاش پژوهشی حاصل ارزشمندی داشته و ایشان تاکنون توانسته است مقالاتی چند را در همین باره در فصل نامه مطالعات ملی (۵) و دیگر نشریات علمی - پژوهشی داخلی و خارجی به چاپ رساند و مجموعه دست آورد پژوهش های ارزشمند خود را به صورت این کتاب آورد. این کار ادامه دارد و ما در آینده شاهد آثار دیگری از ایشان در مطالعات جغرافیای سیاسی ایران باستان در شاهنامه فردوسی خواهیم بود. اگرچه نگارنده ملوق و اله بخش این مطالعات آقای کاوندی کاتب بوده است، ولی تهیه کتاب حاضر و تألیف آن را به ایشان در این مورد یکسره حاصل ابتکار، علاقه، پشت کار و زحمت خود ایشان است و افزودن نام نگارنده مقدم بر نام خود ایشان در آثار یاد شده فقط ناشی از تأیید و مقررات دانشگاهی مربوط به انتشار مقالات پژوهشی دانشجویان است که متأسفانه در کشور ما حتمی است. به این دلیل باید رسماً اعلام کنم که مقدم شدن نام من یا هر کسی دیگر بر نام مولف اصلی این آثار، یعنی آقای کاوندی کاتب نمی تواند و نباید حق را از مالکین این آثار به تألیف این مقالات ارزشمند را متوجه کسی جز ایشان نماید.

پیروز مجتهدزاده

تهران ۱۳۹۲

پی‌نوشت‌ها

۱. با توجه به ایرانی‌بودن نام شهر تاریخی «توس»، دلیلی وجود ندارد که نگارش این نام به شیوه نگارش زبانی بیگانه و استفاده از حرف نامانوس «ط» در فارسی محدود شود.
2. Pirouz Mojtahed-Zadeh, *Boundary Politics and International Boundaries of Iran*, Universal Publishers, Florida, USA, 2006.
3. Pirouz Mojtahed-Zadeh, *Border and Territorial Identity: Persian Identity makes Iran the Empire of the Mind*. In Professor Doris Wastl-Walter *The Ashgate Companion for the Border Studies*, UK 2008.
۲. پیروز مجتهدزاده، پیدایش هویت ایرانی و تطور مفهوم کشور *Scate* در ایران، فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی، انسانی، شماره ۲، (دوره: ۴۵) ۸۴، تابستان ۱۳۹۲.
۵. پیروز مجتهدزاده و ابوالفضل کاوندی کاتب، ایران، ایرانشهر و ایران زمین در شعر فردوسی (۳)، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات ملی، دوره ۵۳، سال چهاردهم، شماره ۱ / ۱۳۹۲.

مقدمه نویسندگان

شاهنامه فردوسی را می‌توان در همه جهان برجسته‌ترین شاهکار حماسی ایران می‌دانند. چرا که این کتاب دراز یک حکیده دریای فرهنگ و تمدن ایرانی است. شاهنامه به دو بخش داستانی و تاریخی تقسیم می‌شود. بخش داستانی نزدیک به دو سوم منظومه است. بازمانده آن، بخش تاریخی است که بیشتر سرگذشت ساسانیان تا زمان حمله عرب‌ها به ایران است. از آنجا که گفتارهای بخش تاریخی موشکافانه بازگو می‌شود، در نظر تاریخ‌دانان از اهمیت برخوردار است. شاهنامه با نیست تقویت همبستگی ملی ایران در برابر تازش هیتالیان از شمن‌شکن و مرد یان از باختر سروده شد. در زمانه فردوسی هم، ایران از یک سو دستخوش تاخت و تاز ربان و از سوی دیگر ترکان بود. فراز و فرود بسیار حکومت‌ها، جنگ‌ها، کشتاره، تاریخ‌ها، ویرانی‌ها و لشکرکشی‌ها در این زمانه فراوان دیده می‌شود. اما در کنار این‌ها، بهر عوردها، شاهد نوعی از بازیابی و درخشندگی هویت ایرانی هستیم که در همه تاریخ ایران بی‌مانند است. فردوسی در درون این رویدادهای سیاسی- نظامی، شاهد فراز و فرود حکومت‌ها از جمله سامانیان (۲۷۹ تا ۳۸۹ ه‍.ق) و غزنویان (۳۸۷ تا ۵۸۲ ه‍.ق) بود. بنابراین تلاش وی برای بازسازی هویت ایرانی، شاهنامه را تبدیل به شاهکاری بزرگ در تاریخ ادبیات ایران کرد. بازیابی مفاهیم باستانی همچون ایران‌زمین، ایرانشهر،

کشور، مرز، اندیشه سیاسی ایرانی، دادگری، جهانی‌اندیشی و هویت ایرانی در شاهنامه، نشان‌دهنده تلاش فردوسی برای جلب توجه مردم به نظام امنیت و پایداری در برابر تازش انیران و نگاهبانی از آزادی و استقلال کشور است. نیز، شاهنامه توضیح گسترده‌تری از چگونگی پیدایش و پیشرفت حکومت یا کشور در ایران باستان به دست می‌دهد. در این زمینه، شاهنامه کهن‌ترین مرجع به زبان فارسی است. عشق فردوسی به ایران، عشق به فرهنگ، آرامش، آبادانی، آزادی، دادگری، دادخواهی و سادش است. هستی و چیستی ایران هم بی‌گمان در یک پهنه شناخته شده تعریف می‌شود. فردوسی برای پاسداشت این پاره بنیادین هویت ایرانی، مفاهیم سرزمینی و سیاسی را به گونه‌ای که امروزه نیز در ادبیات و جهان سیاسی کاربرد دارند.

ایران کشور تاریخی با موقعیتی پرتنش و فلات جغرافیایی یکپارچه است. سده‌ها حضور پررنگ در نقشه جغرافیای سیاسی جهان، امروزه ایران را یکی از کهن‌ترین تمدن‌ها و کشورهای جهان شناسانده است. پیدایش و ماندگاری این کشور بی‌گمان برآیند بینش، زندگی‌متمدنانه، سرداری از سرزمین، باور یکپارچگی، نوآوری‌های سیاسی و جغرافیایی، مدیریت سرزمین و جامعه، پی‌ریزی حکومت، پیوستگی‌های سرزمینی فراگیر، مالیات‌گیری حساب شده، جنگ‌آوری و تدبیر کشورداری باشندگان اصلی آن است.

شاهنامه، فراوان تحت تأثیر اندیشه‌های سیاسی، اداری، تاریخی، فلسفی، جهان‌بینی و مذهبی ایران دوره ساسانی است. ساسانیان در زمانه دورداری تحولاتی نو آفریدند. روش آنان در سیستم مالیات‌گیری، تقسیمات کشوری، مرزها، برپایی سرحدات، پایتخت‌ها، حکومت‌داری، پی‌ریزی عناصر ساختاری دستگاه حکومت، ساخت نهادهای سیاسی همچون وزارت و حتی در روابط خارجی تا اندازه گسترده‌ای مورد تقلید حکومت‌های مسلمان به‌ویژه عباسیان قرار گرفت. گزارش‌های فراوانی از این شیوه‌های کشورداری ساسانی با اشاره‌های مستقیم و غیرمستقیم در منابع، باقی مانده است. اما شاهنامه فردوسی بزرگ‌ترین اثر در این زمینه است که از بخت نیک ما به زبان فارسی است.

با وجود دیرینگی مطالعات ایران‌شناسی، همچنان با کاستی‌هایی برای آگاهی از آثار فرهنگی و دوره‌های تاریخی به‌ویژه با نگاهی نقادانه و علمی روبه‌رو هستیم. بنابراین ایده نوشتن این کتاب درباره آیین‌های کشورداری و جغرافیای سیاسی در شاهنامه فردوسی، از آبان‌ماه ۱۳۸۷ خورشیدی در اندیشه‌ام پا گرفت. از اسفندماه همان سال هم کار پژوهش را آغاز کردم. مطالعات نخستین نشان داد، شاهنامه می‌تواند ایده کهن و سامان‌مند بودن آیین کشورداری در ریخت تجربه‌های بومی و هم‌سنجی آن با شیوه‌های امروزی، به‌ویژه ساختارهای جغرافیایی — سیاسی کشورها را آشکارتر سازد. نخستین مقاله با عنوان «مفهوم کشور در شاهنامه فردوسی» با همکاری دکتر پیروز مجتهدزاده و دکتر محمدرضا حافظ‌نیا در مجله مطالعات ملی آماده و چاپ شد. طرح مقال پیش‌گفت و پذیره آن در میان گروه‌های جغرافیای سیاسی انگیزه‌ای شد تا دومین مقاله با عنوان «ایران، ایران‌زمین و ایرانشهر در شعر فردوسی»، با همکاری دکتر مجتهدزاده در همان مجله چاپ شود. دو مقاله‌ی «مرز در شاهنامه فردوسی» و «شاهنامه و ملیت ایران» نیز که هر یک فصل‌های جداگانه این کتاب هستند در مجله ایران‌نامه در آمریکا به چاپ رسیدند. همچنین «آیین شهریار و روابط بین‌المللی در شاهنامه فردوسی» به چاپ افتاد در استوره و حماسه‌های ایران» در مجله اطلاعات سیاسی — اقتصادی در نوبت چاپ قرار گرفتند. فصل پایانی کتاب هم به بررسی نظام تقسیمات کشوری در ایران باستان می‌پردازد و با بازخوانی، راهنمایی و نقادی استادان آگاه، سرکار خانم دکتر زهرا احمدی رزایی، استاد جغرافیای سیاسی دانشگاه تربیت مدرس و آقای دکتر علی‌رضا عسگری چاووش، استاد تاریخ دانشگاه شیراز مورد بازبینی قرار گرفت. فصل اول کتاب نیز بحاله مستعمل دکتر پیروز مجتهدزاده است، با عنوان: «سامان و هویت سرزمینی: هویت پرستی ایران را به امپراتوری اندیشه تبدیل می‌کند». این مقاله در سوییس به چاپ رسیده و دریچه‌ای برای آغاز جستارهای بنیادین کتاب است.

فرآیند پژوهش برپایه مطالعات کتابخانه‌ای است. بیشینه داده‌ها از منابع دست یک تاریخی هستند. در کنار سه نسخه شاهنامه فردوسی (تصحیح خالقی مطلق، چاپ

مسکو و نسخه ژول مل)؛ منابعی همچون اوستا، بندهش، خرده اوستا، کارنامه اردشیر بابکان، نامه تنسر به گشنسب، مادیان هزار دادستان و...؛ کتب تاریخی مانند تاریخ طبری، ثعالبی، بلعمی و یعقوبی، سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک توسی، آثار جغرافی‌نویسان اسلامی همچون مسالک ممالک اسطخری و ابن‌خرداذبه، نزهةالقلوب، حدودالعالم من المشرق الی المغرب و... مورد استناد قرار گرفت. در کنار این منابع، از اسناد و سنگ‌نبشته‌های دوره ساسانی و پژوهش‌های نوین داخلی و خارجی، هم در بنس ادبیات نظری و هم در درونمایه اصلی کار استفاده شد. تکرار رخدادهای تاریخی و اسنادی در منابع، شالوده تحلیل و ارائه نظریات در زمینه مطالعات جغرافیای سیاسی و شاهنامه‌پژوهی است. آنچه در این پژوهش انجام شده، بررسی شیوه‌های کهن ایرانیان در بیان کشورداری و کشورسازی، پاسداری از سرزمین و مرز، تقسیمات کشوری، حکمت عناصر ساختاری آن، روابط خارجی، مفاهیم ایران‌شناسی در گستره جغرافیا، تاریخ و هویت ملی ایران است.

این کتاب با مقدمه دکتر پیروز مجتهدزاده آماده چاپ شده است. ایشان سهم بسزایی در الهام‌بخشی، پشتیبانی، نقادی و راهنمایی در همه مراحل کار را برعهده داشتند؛ از این رو سپاس فراوانم را در گام نخست پیشکش ایشان می‌کنم. از استادان ارجمند دکتر محمدرضا حافظ‌نیا و دکتر زهرا احمدزاده، دو یار سپاسگزارم که از هیچ کمکی فروگذار نبودند. همچنین بر خود می‌دانم از همه کسانی سپاسگزاری نمایم که با دلگرمی، پیشنهاد، راهنمایی و خوانش انتقادی به من یاری رساندند. در پایان قدردان زحمات خانواده‌ام هستم که با شکیبایی فراوان شرایط لازم برای انجام این کار فراهم نمودند. بدون تردید کتاب دارای کاستی‌های فراوان است. بازبینی و بازبینی از همه کسانی که برای پیشبرد کار با نقادی‌های سازنده راهنمای این‌جانب خواهند بود سپاسگزارم.